

МРНТИ 16.21.65

Б.Момынова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНА АРНАЛҒАН ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ
(проф. М.Малбақов зерттеулеріне экскурс)**

Аннотация. Тілдік фактілерді зерттеудің қазіргі деңгейі және қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесінде кеңінен қолданылуы қазақ сөздіктерінің әдеби-мәдени және әлеуметтік-қоғамдық мәнін көрсетеді. Олар қазақ сөзінің айнасы ретінде мәдениет пен тілді ана тілінде сөйлейтіндердің мәнмәтінінде көрсетеді, тілдің кумулятивтік мәні арқасында танымдық-коммуникативтік функцияны орындайды.

Тірек сөздер: Мета тілдік жүйе, тілдік, мәдени-танымдық, рухани байлық, сөздіктердің ұлттық сипаты, сөздік құрылымы, көркем сөздік, сөздік мақала.

Б.Момынова

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ
КАЗАХСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ
(Экскурс в исследования проф. М. Малбакова)**

Аннотация. Современный уровень исследования языковых фактов и широкое функционирование казахского языка в статусе государственного показывает литературно-культурную и социально-общественную сущность казахских словарей. Они как зеркало казахского слова отражают культуру и язык в контексте с его носителями, благодаря кумулятивной сущности языка, выполняют познавательно-коммуникативную функцию.

Ключевые слова: метаязыковая система, языковое, культурно-познавательное, духовное богатство, национальный характер словарей, структура словаря, качественный словарь, словарная статья.

В.Момынова

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Doctor of Philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF RESEARCH ON KAZAKH
LEXICOGRAPHY
(Excursus to the research of prof. M.Malbakov)**

Annotation. The modern level of research of linguistic facts and the wide functioning of the Kazakh language in the status of the state language reveals the literary, cultural and social essence of Kazakh dictionaries. They, as a mirror of the Kazakh word, reflect the culture and language in the context with its native speakers. Due to the cumulative nature of the language, they perform a cognitive and communicative function.

Keywords: metalanguage system, linguistic, cultural-cognitive, spiritual richness, national character of dictionaries, dictionary structure, qualitative dictionary, dictionary article.

Лексикографияның өз алдына сала болып бөлінуінің өзіндік себептері көп. Кез келген тілдегі сөздерді қаптап, реттеп, мағынасын түсіндіріп жүйелеудің өзі тіл ағаулының өзін-өзі сақтап қалу үшін жасалған қадамы, амалы. Лексикографияның сала ретінде өзіндік метаілдік жүйесін қалыптастырып, өзіндік зерттеу нысаны белгіленген ғылым саласына айналуына зерттеушілер өз үлестерін қосып жатса, ол да өмірдің өзі тудырған қажеттілік деуге болады.

Қазақ тіл білімінде лексикографиялық зерттеулер саусақпен санарлық. Ал тілдің өмір сүруінің ең жоғарғы формасы саналатын қазақ әдеби тілінің тарихын лексикография еңбектерінен толық тану мүмкін емес. Өйткені тарихи-тілдік, жалпы тілдік деректер көбінесе ескі сөздіктерден алынады. Осындай сәттерде әдеби тіл тарихы үшін маңызы зор, сөздіктердің бар қасиетін, болмысын ғылыми түрде кешенді зерттеп, зерделеген еңбек қажеттігі білінеді. Сондай еңбек – сөздіктердің тілдік, мәдени және танымдық қасиетін ғылыми негіздеген, теориялық та, практикалық та мәні бар, сөздіктердің тарихына арналған М.Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» зерттеуі. Түйіндемесінде айтылғандай, бұл еңбек – «қазақ сөздіктері туралы тұңғыш ғылыми еңбек». Автордың осы сөздікке жазылған сөз басы: «Сөздіктер жалпы жазу мәдениетінің дамуына, әлем халықтарының түсінісіп, араласуына игі ықпал жасайтын жалпыға ортақ рухани қазына. Сөздіктердің ұлттық сипаты олардың белгілі бір халықтың (ұлттың, ұлыстың) тіл табиғатын ашуға арналуынан, сол тілдің қысқаша анықтама құралы болуынан көрінеді. ...Ал егер белгілі бір тілдің әртүрлі тарихи замандарда (кезеңдерде) жасалған сөздіктері болса, олардың әрқайсысы өз алдына сол замандағы (кезеңдегі) тіл табиғатын зерттейтін ілімдердің даму дәрежесінің айғағы ретінде әрі сол кездегі актив сөздік қорды көрсететін төтенше дерек ретінде құнды тарихи ескерткіш есептеледі», – деп басталады [1, 3].

Яғни сөздік атаулының, оның ішінде қазақ сөздіктерінің, әдеби, мәдени, дипломатиялық және әлеуметтік-қоғамдық қызметінің зор екеніне көңіл аудартады. Өйткені қазақ тарихындағы сөздіктердің рөлі тек сөздерді қаптап, реттеп қоюмен, актив сөздерді жинастырумен шектелмейді, ескі сөздіктерде пассив қордан алынған сөздер де қамтылатындықтан, қазақ сөздіктері энциклопедиялық еңбектер атқаратын қызметтерді еркін атқарған. Сөздіктер сөздерді жинастырады, топтастырады, олардың мағыналарын түсіндіреді, мағыналық құбылуларын көрсетеді және түсініктер сөздік мақалалармен дәйектеледі, әдіптеледі. Ал ескі сөздіктердегі сөздік мақалалар сол тұстағы қазақ сөзінің (сөйлеу тілінің) айнасы іспетті. Қазақ сөздіктері жазу мәдениеті жүйелі қалыптасып үлгірмеген әдеби тілдің нәрестелік дәуіріндегі ауызекі тілдегі ұлттың мәдени-әдеби жауһарларын шоғырландырып, соларды сақтап, келер ұрпаққа жеткізуші қызметтерді (кумулятивтік) атқарғанын бүгінгі ұрпақ жоққа шығара алмаса керек. Осы айтылғандарды танымдық функцияларға жағқызар болсақ, қазақ сөздіктерінің танымдық қызметі айрықша екені көзге ұрып тұрады.

Қазақ лексикографиясының өзіндік ерекшелігі аз емес. Бұл тұрасында академик Р.Сыздық: «Кейбір тілдердің сөз байлығы өзін зерттеп танудан бұрын хатқа түседі. Сондай тілдердің бірі – қазақ тілі. Қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылысының

ғылыми тұрғыдан алғаш зерттеліп, ол жайында еңбектердің жарық көруі ХІХ ғ. соң тұсынан басталады. Ал қазақ тілінің лексикографиясы, яғни сөздіктері, өз тарихын бұдан көп бұрыннан бастайды», – деген еді [2, 270].

М. Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» еңбегінің құндылығы ертеде қазақ даласында жарық көрген сөздіктерді өзара салыстыра, салғастыра зерттеу арқылы қазақ лексикографиясының тарихи-хронологиялық ретгі, жүйелі, бірізді тарихын жасауынан көрінеді.

Көлемі шағын еңбекте сөздіктерді құрастырушылар туралы мәліметтер шоғырланған. Соның бірі Өскемен бекінісінде генерал-поручик шенінде қызмет жасаған, белгілі «Скалон сөздігі» мен оның авторы А. Д. Скалон жайлы құнды мәліметтер, сөздіктің кітапханаға келгенге дейінгі тарихи жолы, парақ саны, жазылу мәнері, қаріп түрі т.б. мәліметтер берілген.

М. Ноғманьң Тобыл маңында түзілген «ХVII-ХVIII йөзләрдәгә русча-татарча кульязма сүзлекләр»-не (Қазан, 1969) тоқтала келіп, сөздік авторының кейбір диалектінің шығу себептерін көрсетуге тырысуы, сондай-ақ «бұхаралықтардың сөйлеу тілі ерекшеліктері айқын сезілетіндігін, сол тұста жазылған орысша-қазақша сөздіктердің сол заманда жазылған орысша-татарша қолжазбалармен ұқсастығы барын» айтуы өзіндік пікір айтуға жасаған талпыныстары [1,9]. Аталған сөздік пен 1774 жылғы орысша-қазақша сөздіктегі *кулунцак, кулузьян, карагайция* сөздеріндегі **ц** әрпінің қолданыс ерекшелігі ғылымда күншығыс татар тілінің айырым белгісі болып бағаланатынын көрсетеді. Сөздіктердегі татар тілінің элементтерінің басымдығын айқындайтын бірнеше фактілерді санамалап көрсеткен автор оларды редакциялаған, жинастырған адамдардың қатарында татарлардың болуымен байланыстырады, өз топшылауларын жасайды. Сөздікте аң, құс, балық атаулары, түс атаулары, киім-кешек, маға атаулары, шаруашылық, құрал-жабдықтар атауларын тізбелей келіп, «қазақ тіліндегі төлтума атаулар арасында сирек кездесетін сөздер жоқтың қасы» деп түйеді [1, 12]. Сөйлем құрылымына, аудармасына да сараптама жасайды. Бұл зерттеуді күнделікті мұқтаждықтарды өтеу үшін жасалған сөздіктердің тарихына жасалған экскурстық мәні бар еңбек деуге болады.

Зерттеуші ретінде М. Малбақов аталған алғашқы еңбегінен бастап, сөздіктің құрылымына көңіл бөлген. Жұмысының 2-тарауы осы мәселеге арналады әрі бұл мәселенің тым кінәмшіл екенін аша келіп, бір пікірінде «сөзтізбеге кіретін сөздерді сұрыптау ісінде бірден-бір өлшеуіш есептелетін ғылыми принциптің болмай тұрғанын» айтады. Дегенмен сапалы сөздік жасаудың амалдарын да өз тарапынан көрсетіп: «Өз жұмысын жүйелі істейтін білікті лексикограф сөздердің әліпбилік ретпен жасалған тізімімен емес, олардың алдын ала сарапталған лексикалық топтарымен жұмыс жасайтынын, бұл әрекеттің алуан түрлі айқын қателердің болуы, тұтас бір лексикалық топтың қалып кетуі немесе аз, жеткіліксіз дәрежеде берілуі секілді олқылықтардан арылуға септігі тиеді», – дейді [1, 54]. Осы принцип бойынша тізбеленген көптеген сөздерге, салыстырмалы, салғастырмалы тілдік талдау үлгілерін береді: «*Морсын* сөзі 1925 жылғы «Қазақша-орысша тілмәш» сөздігінде «мякоть уха» деп аударылған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жұмсарту, жібіту» мағынасындағы *морлау* етістігін морсынмен түбірлес болар деп ойлаймыз, т.б.». Байқалып тұрғандай, әр сөзді талдау барысында автор бірнеше сөздікпен жұмыс жасаған. Скалон, Ильминский, Клапрот, Лаптев, Букин, 1897 жылғы қазақша-орысша сөздік, Жетпісбаев, Көшербаев, Бокин сөздіктерінен алынған деректер бүгінгі күнгі қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, фразеологиялық және диалектологиялық т.б. сөздік деректерімен салыстырылған. Сөздердің сөздік мақалалары құрылымына жеке тарауша арналып, онда *лексикалық мағына, сөздің грамматикалық, стилистикалық, бағамдық, жиілік, ареалды, ассоциативті параметрлері* ғылыми тұрғыдан сөз болады, негіздемесі түзілген. *Сөздің мәдени компоненті* туралы «кез келген тілде сол халықтың ұлттық, діни, т.б. ерекшеліктері

айқын көрініс табатынын» айта отырып, автор «екітілді сөздік сөздің дұрыс аудармасын жасауға мүмкіндік беретін құрал ғана емес, сонымен қатар, аударылған тексттің мәнін толық түсінуге жағдай жасайтын қысқаша этнографиялық-мәдени энциклопедия» деген В.П.Берковтың пікірін ұстанатынын байқатады. Сөздік ағаулының қоғамдық мәнін осылайша жеткізуге тырысады. Автордың көлемі шағын болғанмен, берері аз емес аталған сөздігі туралы «Қазақ әдеби тілінің тарихы» оқулығында «Қазақ сөздіктерінің революцияға дейінгі жайкүйі М.Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» атты еңбегінде жан-жақты сөз болады», – деген баға берілді [3,37].

Проф. М.Малбақовтың келесі еңбегі – 2002 жылы жарық көрген «Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері» монографиясы [4]. Бұл еңбек алдыңғы ізденісінің заңды жалғасы әрі күрделенген ғылыми тұжырымдары бар, пікір толықтығымен ерекшеленетін, қазақ тіл біліміндегі сөздік жасаудың теориясын ұсынған алғашқы еңбек. М.Малбақовтың осы еңбегінің бірнеше маңызды жақтарын атап өтуге болады. Солардың ішіндегі ең бастысы – лексикографиялық терминдердің қазақ тіліндегі баламасын ұсына отырып, оларды ретті, жүйелі жеткізуі, жүйелеуі. «Бір тілді түсіндірме сөздің құрылымдық негіздері» еңбегі М.Малбақовты лексикографиялық терминдерді реттеу мен жүйелеу мәселесін алғаш сөз етуші және осы сала терминдерін ғылыми түсініктермен байытып, негіздеуші ретінде де танытты. Осылайша еңбекте қолданыс тапқан *тезаурус*, *вокабулярій*, *глоссарий*, *сөзтізбе ұғымы*, *сөздік бірімдері* (вокабула, сөздік тұлға, негізгі сөздік тұлға, лемма), *сөздік мақала*, *сөздік ұя* т.б. терминдер ғылыми айналымға ұсынылды.

Автор лексикография саласына қолайлы, жатық терминдерді таңдап ала отырып, олардың түсініктерін береді. Терминдер түсінігіне қарай және ретімен қарапайымнан күрделіге принципімен беріледі де, сөздік құрылымы тұтас қамтылады. Терминдердің баламалары терминдік жүйедегі бір ғылыми сала терминдерінің қалыптасуына, ғылыми айналысқа түсуіне игі әсерін тигізді. Ғалым лексикография саласы мамандарының пікірлеріне сүйене отырып, қазіргі лексикографияның деңгейіне сай келетін терминдерді таңдап алудың жолдарын көрсете алды. Ең бастысы, лексикография ұғымына берілген түсініктер мен анықтамаларды салыстыра келіп, әрқайсысының жетістігі мен кемшілігін ашып, теориялық және тәжірибелік лексикография түрлеріне байланысты өзіндік ойларын айтты: «Әрине, лексикографияның жеке түрлерін бұлайша тәжірибелік лексикографияның құрамында ғана қарауды жөн деуге болмайды. Себебі терминологияның өзіндік теориялық мәселелері, есептеу лексикографиясының өз теориялық мәселелері бар, үйренім (обучение) лексикографиясының өзіндік теориялық мәселелері бар. Жалпы лексикографияның да ортақ және жеке теориялық мәселелері болатынын айтпаса да түсінікті.

Жалаң лексикография теориясы деген болмайды. Лексикография теориясы әрқашан да нақты лексикография түріне қатысты қаралады» [4,22], – деп, тақырып таңдаудың себебін айтып кетеді. Ал автордың сөздіктердің *таза филологиялық туындыдан* гөрі, *инженерлік-филологиялық туынды* екеніне жұртшылықтың көңілін аудартуы сөздік табиғатын жете түсінуден барып айтылған.

Жұмыстағы *сөздік* пен *лұғат* жарыспалы сөздерінің қолданысынан басталатын талдаулары *әдеби тіл сөздігі* мен *түсіндірме сөздік* ұғымының түсінігін салыстырмалы талдауға, т.б. келелі мәселелерге байланысты өзара сабақтастықта өрілген ғылыми ұғымдар мен түсініктер табиғатын жеткізуге ұласқан.

Түсіндірме сөздікті ғалымдар әртүрлі бағалап келген. Бірі нормативті сөздік, енді бірі анықтамалық ретінде бағалаған. ҚТТС-тің негізгі объектісі әдеби тіл емес, жалпыхалықтық тіл деп ұғынатын ғалым, түсіндірме сөздікке байланысты қолданылатын *академиялық сөздік*, *анықтамалық* (анықтағыш) *сөздік*, *нормативті сөздік*, *әдеби тілдің сөздігі*, *жалпы халықтық сөздік* ұғымдарының мәнін ашып береді. «Әлемде, шынтуайтқа келгенде, таза

анықтамалық сөздік пен нормативті сөздік өте сирек кездеседі дейтін болсақ, саф таза әдеби тіл сөздігінің немесе бүкіл халыққа арналған, адамдардың бәрінің бірдей көңілінен шығатын идеалдық халық сөздігінің мүлде болмайтындығы белгілі» [4,29], – деген пікір айтады. Осы ұғымдарды қарама-қарсы қатынаста ала отырып, *академиялық сөздік – анықтамалық сөздік, энциклопедиялық сөздік – жалпы сөздік* антитезаларына тоқталады. Бұл қадамды нық логикаға құрылған ғылыми қадам деп бағалауға болады. Өйткені келесі ғылыми пікірлер мен тұжырымдар осы арналардан таратылады.

Ғылыми еңбектегі лексикалық мағынаның танымдық аспектісі туралы айтылған тұстарға ерекше көңіл бөлген дұрыс. Автордың пікірінше, лексикалық мағынаның сөздікте түсіндірілуі таныммен байланысты болуы тиіс. Тілдік бірліктің мәні *мазмұнды түсінікпен* ашылса, соғұрлым толыққанды болмақ, соған байланысты автор «бір тілдегі бір сөз туралы әр адамда әртүрлі концепт қалыптасады екен» деген Фрумкинаның пікірін басшылыққа ала отырып, лексикалық мағына қалай берілуі керек деген мәселенің басын ашатын өз пікірін білдіреді: «Осындай жағдайда тығырықтан алып шығатын жол – сөздіктегі тілдік бірлікке берілетін анықтамада (дефинициялар) да, жалпы түсіндірмелерде де «мазмұнды түсініктерді» – энциклопедиялық түсініктемелер мен мәдени коннотаттық (елтанымдық) мазмұнды беру, ұлттық салт-сана, әдет-ғұрыпқа байланысты қосалқы деректерді молайту, сөздікке ең озық ғылыми жетістіктерді енгізу болмақ. Бұрын түсіндірме сөздіктегі сөз мағынасы заттың басты белгілерін ғана көрсету жолымен анықталып келді». Сөздіктердегі олқы тұстың бірі ретінде анықтамалардың берілуін көрсетеді: «Анықтамада басы артық энциклопедиялық дерек қосуға жол берілмеді. Терминологиялық сөздіктер де, бір тілді (түсіндірме) сөздіктер де әрқашан максимумға емес, минимумға ұмтылды» [4,192].

Ғылыми еңбектегі *белсенді грамматикалық сипаттама, пассив грамматикалық сипаттама* түрлері, *сөздіктер сериясын* түсіндіруі, *градуалды сөздіктер, амбебап сөздік, амбебап түсіндірме сөздіктер, түсіндірмелі – аналогиялық сөздіктер* т.б. туралы ғылыми деректер ізденушілер мен зерттеушілер үшін маңызды, олар түсінікке түсінік қосады, әр сөздік түрі үшін басты мәселенің не болып табылатынын ашып берген фактілерімен құнды.

Қорыта келгенде, қазақ тіл біліміндегі лексикографиялық зерттеулердің қалыптасуына, ғылым саласы ретінде орнығуына қосқан ғалым М.Малбақовтың еңбегі мол. Ол кенже қалып келе жатқан бір саланы жандандыра алды, лексикография саласы өзге салалармен тең ағысты ғылыми арнаға түсті.

Ал біз өз тарапымыздан ердің жасы 60-қа толып отырған филол.ғ.д., профессор Мырзаберген Малбақовқа шығармашылық табыстар тілейміз! Жазар көбейсін дейміз. Жазған еңбектерінің жемісін қазақ елі көрсін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Малбақов М. Қазақ сөздіктері. Алматы: Ана тілі, 1995. –112 б.
- [2] Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Арыс, 2004. – 288 б.
- [3] Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқулық. Алматы: Қазақ уни- верситеті, 2011. – 283 б.
- [4] Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Монография. Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.